

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN SİNONİMLİYİ

Giriş. Azərbaycan və türk dilində hər hansı anlayışın müxtəlif mənə incəliklərini, çalarlarını, ümumi və xüsusi cəhətlərini lüğət tərkibindəki vahidlərlə adlandırmaq üçün işlənən leksik ifadə vasitələrindən biri də sinonimlərdir. Lüğət tərkibinin zənginliyi təkcə sözlərin kəmiyyəti ilə deyil, həm də sözlərlə ifadə olunan mənə tutumunun sanbalı ilə də ölçülür.

Azərbaycan və türk dillərinin lüğət tərkibinin zənginliyinə, ifadə imkanlarının tutarına görə dünyanın ən zəngin dillərindən hesab edilə bilər. Ədəbiyyatda dəqiqlik və ifadəlik ən çox sinonimlərlə təmin edilir. Ümumxalq dili xəzinəsindən seçilən sözlərdə sinonimlik cəmiyyətin inkişafı, dilin tarixi inkişafı, lüğət tərkibində olan müxtəlif dəyişmələr, yeni sözlərin yaranması, alınmalar, sözlərdə mənə dəyişikliyi, onların bir üslubdan başqa üsluba keçməsi nəticəsində əmələ gəlir.

1. Frazeoloji vahidlərin leksik-semantik mənə növləri

Azərbaycan xalqının çoxəsrli mədəniyyət tarixində xalq müdrikliyi xəzinəsi, onun kollektiv yaradıcılığının bir qolu hesab edilən, öz dərin və kəskin fikir ifadə etmək gücü ilə səciyyələnən frazeoloji birləşmə folklor janrında xüsusi yer tutur. Yazılı ədəbiyyatda frazeoloji birləşməsinin qədimliyinə xalqın malik olduğu leksik sərvətin toplandığı yazılı abidələr şahidlik edə bilər. Burada fitri düşüncələrin sintezinə, insan əxlaqının paklığına rast gəlmək olar. Frazeoloji birləşmələr müəyyən ictimai mühitin, bu və ya başqa dövrün məhsulu kimi qiymətləndirilir. Dil daşıyıcılarının həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq onlar da dəyişir, mükəmməlləşir, nəhayət, qəliblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salır. Əlbəttə, bunların yaddaşda kök salmasını müxtəlif amillər – ahəng-darlıq, qafiyə, ritm, intonasiya və s. xüsusiyyətlər təmin edir.

Frazeoloji vahidlər (*idiomatik ifadələr - K.Ə.*) ayrı-ayrı sözlərə ekvivalent olduğundan bir sıra leksik-semantik xüsusiyyətlərə malik olur. Bəzi dilçilər bunu mənə növləri (Məmmədov, 1985: 265; Novruzov, 1998: 48), bəziləri mənə qrupları (Qurbanov, 1967: 234; Baranov, 2000: 204), kateqoriyalar (Novruzov, 1998: 3), mənə bölümləri (Babkin, 1970: 104-108); mənə tipləri (Budaqov, 1979: 24) və s. kimi adlandırırlar. Biz, burada mənə növləri termininə üstünlük veririk. Hərçənd ki, həmin terminlərdən hansı birinin işlədilməsində o qədər də böyük fərq yoxdur. Lakin onların qruplaşdırılmasında yaranan fərqlər elmi mübahisələrə səbəb olduğundan bu haqda danışmaq lazım bilərək bizi daha çox maraqlandıran Azərbaycan və türk dilçilərinin mövzu ilə bağlı fikirləridir. Bu məsələyə toxunan Azərbaycan dilçilərindən N.Rəhimzadə yazır: "...idiomatik ifadələri mənə novlərinə görə aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür: a) çoxmənalı idiomatik ifadələr; b) omonim idiomatik ifadələr; c) sinonim idiomatik ifadələr; ç) antonim idiomatik ifadələr" (Məmmədov, 1985: 265). Biz N.Rəhimzadənin idiomatik ifadələrin ifadə etdiyi mənə növlərinə görə qruplaşdırdığı bölgü ilə razılışır bu tipli ifadələri dörd qrupa bölünməsinə tərəfdar çıxırıq.

2. Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi

Dilçilik ədəbiyyatında sinonimlərə müxtəlif mövqələrdən yanaşılmış və bir hissəsi sinonimlərə məntiqi və dilçilik baxımından, başqa bir hissəsi isə yalnız dilçilik baxımından yanaşmaq lazım bilmişlər. Lakin əksər dilçilər sinonimləri dilçilik mövqeyindən şərh etmək istəmiş və sinonim vahidlərə müxtəlif təriflər vermişlər.

Frazeologiyaya həsr olunmuş tədqiqatlarda sinonim və variant anlayışları müxtəlif şəkildə izah edilir. Tədqiqatların bir qisminə mənəsi yaxın olan, komponentləri arasında isə eyni sözlərə təsadüf edilməyən frazeoloji birləşmələri sinonim, komponentləri arasında leksik-qrammatik eyniyyəti olanları isə variant adlandırılır. Bəzi tədqiqatçılar isə komponentlər arasında leksik-qrammatik eyniyyəti olan frazeoloji birləşmələri isə sinonim adlandırılır, variant barədə isə ya bəhs etmirlər, ya da qrammatik eyniyyətli, mənəsi yaxın frazeoloji birləşmələri variant kimi nəzərə çarpdırmırlar. Ümumiyyətlə, frazeoloji tədqiqatlarda sinonim və variantlığın fərqləndirilməsi son dövrlərə təsadüf edir. Sinonimliklə əlaqədar fikir və mülahizələr leksik tədqiqatlardan doğduğuna görə bunların bəzilərində frazeoloji sinonimlik məhz leksik əsasda verilir. Sinonim frazeoloji birləşmələr leksikaya aid anlayışlar əsasında şərh olunur. Komponentləri arasında eynilik olan və olmayan frazeoloji birləşmələrin hamısı bir növ kimi sinonim adlandırılır. Məsələn: -qulaq asmaq-qulaq vermək; söhbət açmaq-söhbət salmaq; burnunu sallamaq-qaşqabağını tökmək.

Semantik oxşarlığa əsaslanan sinonim münasibətlərdən danışarkən ayrı-ayrı sabit söz birləşmələrini və qapalı struktura malik predikativ konstruksiyalı frazeoloji birləşmələri də buraya daxil etmək lazımdır.

Frazeoloji birləşmələrin məzmununun semantik əhatəsi, onun dildəki həyatı, yaşamaq gücü bir sıra faktorlarla yanaşı, fikirlərə səpələnərək sinonim ifadə imkanlarının tutumu ilə ölçülür, yəni paremiyalarda məzmun əhatəlidirsə, daha çox məhsuldardır. Bununla belə, onların bir-birini əvəz etməsinə baxmayaraq, arasındakı mənə çalarlığı tam əvəzlənmə yarada bilmir və onlarda dublet tam halda deyil, nadir halda müşahidə edilir. Frazeoloji birləşmələr də, leksik sinonimlər kimi, bir-birindən əlavə semantik və üslubi çalarlarla fərqlənir. Lakin frazeoloji birləşmələrdə olan özünəməxsusluq bir qədər qabarıq nəzərə çarpır və onları leksik sinonimlərdən fərqləndirir. Beləliklə:

1. Frazeoloji birləşmələrdə qapalı modellərdə yerləşən leksik vahidlər öz nominativ mənəsini bütöv cümləyə təhvil verir və bu zaman cümlənin ayrı-ayrı leksik vahidləri deyil, bir anlayışı ifadə edən özəyi bütöv cümlə ifadə etməli olur;

2. Frazeoloji birləşmələrdən istifadə adı leksik vahidlərin mətnədə, nitqdə istifadə dairəsinə nisbətən məhduddur.

3. Frazeoloji birləşmələr metaforik səciyyə daşıyır, çünki onların mənə tutumu bütövlükdə əlavə üslubi və emosional çalarlıqla yüklənir və fikri poetik fiqurlar vasitəsi ilə ifadə edir. Bu xüsusiyyət də frazeoloji birləşmələrdə dominant axtarmaq cəhətini çətinləşdirir.

¹⁰⁹ Filologiya elmləri doktoru. Bakı Dövlət Universiteti

Sinonim frazeoloji vahidlər idiomatik ifadələr arasında ən zəngin məna növünə malik qrup olub ədəbi dilin üslubi xüsusiyyətlərini özünəməxsus rəngarəngliklə bəzəyən və artıran məcazi mənalı sabit söz birləşmələridir. Bu tipli birləşmələr arasındakı oxşar emosional-ekspressiv xüsusiyyətlər frazeoloji sinonim vahidləri daha da yaxınlaşdırır, zənginləşdirir və təkmilləşdirir. Beləliklə də həmin sinonim frazeoloji birləşmələrin variantları da yaranmağa başlayır. Rus dilçiliyində frazeoloji sinonimlikdən bəhs edən alimlər həm də frazeoloji variantları qəbul edirlər. Bu barədə N.A.Kirsanovanın və A.İ.Molotkovun maraqlı mülahizələri vardır (Mamedova, 1980: 84-101; Babkin, 1970: 69-86; 109-113, 163-173).

Azərbaycan dilçiliyində də sinonimlik və onların üslubi xüsusiyyətləri barədə geniş və ətraflı bəhs edilmişdir. Lakin bu əsərlərdə frazeoloji sinonim vahidlər tədqiqat obyektı olmadığından onlar barədə öləri bəhs olunmuşdur (Axundov, 1961; Dəmirçizadə, 1979; Əfəndizadə, 1997: Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti, 1970). Frazeoloji sinonimlərin bir problem kimi bütünlüklə araşdırılması K.Məmmədovanın «Müasir Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji sinonimlik» adlı elmi əsərində öz əksini tapmışdır (Ибрагимова, 1993: 3-23). Əlavə olaraq qeyd edək ki, son 30-40 ildə müasir Azərbaycan ədəbi dilindən bəhs edən əksər dilçi-alimlər bilavasitə, bəzən isə bilavasitə frazeoloji sinonimlərdən bəhs etmişlər. Bunlardan biri N.Rəhimzadənin mülahizələrinə diqqət yetirək: «Sinonim ifadələrlə onların variantları bir-birindən ayrılır. Məlumdur ki, idiomatik ifadələrdə istər leksik, istərsə də qrammatik dəyişiklik aparmaqla, həmin ifadə üçün variant meydana çıxır, yəni eyni mənanı verən ifadə həm leksik, həm də leksik-qrammatik dəyişikliyə uğrayır... Dilçilik ədəbiyyatında sinonim ifadələrin variantları məsələsi yeni problemdir və bu frazeologiyada sinonimika problemi ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. İfadələrin variantlarının tədqiqinin frazeologiya üçün əhəmiyyəti çoxdur (Məmmədov. 1985: 275). Eyni fikrə başqa şəkildə K.Məmmədovanın də əsərində rast gəlmək olar (Ибрагимова, 1993: 9-11). İstər frazeoloji sinonim vahidlər, istərsə də leksik və qrammatik variantlar dilimizi zənginləşdirən, onun üslubi imkanlarını artıran amillərdəndir. Biz, aşağıda verəcəyimiz nümunələrdə onları ayrı-ayrılıqda deyil, ümumi şəkildə və bir yerdə araşdıracağıq:

Qurban olmaq. Bu ifadə ölmək, fəda olmaq anlayışını bildirsə də el arasında canlı xalq dilində şirin, yaxın münasibət tərqiqlə işlədilir. Lakin bu ifadə yerində işlənmədikdə dildə öz ifadəsini obrazlı şəkildə tapa bilmir. Hər bir frazeoloji ifadənin işlənməsi sənətkardan da böyük bacarıq, duyum tələb edir. Füzulinin sözü ilə deyə bilərik ki, söz candır. Sözü isə can verən sənətkardır. İfadəni yerində işlətmədikdə bu canı məhv edirsən. Lakin xalq təfəkküründən süzülüb gələn, durulaşan ifadələr heç vaxt sənətkar tərəfindən söndürülə bilməz.

«Qurban olmaq» ifadəsi ilə bağlı külli miqdarda sinonim frazeoloji vahid müəyyən etmək olar ki, bu da həmin ifadənin işləkliyindən və üslubi imkanlarından xəbər verir. Bu ifadə ilə bağlı M.Hacıyevanın da maraqlı mülahizələri vardır (Adilov, 1982: 49-50).

Bel bağlamaq. Bu, ifadə ilə bağlı Y.Z.Bahadınlı yazır: «Bəzi adətlərə görə, insanın cəmiyyət içində yanması üçün müəyyən imtahanlardan keçməsi lazım idi. Məsələn, «əlinə-dilinə-belinə» deyənlər ələvi təriqətinin bayramlarına qatıla bilərlər, «Cemevi» adlanan bu mərasimdə həmin adamın beinə kəmərlər bağlayarlar. Bundan sonra həmin adamın cəmiyyətdə xüsusi bir yeri olur. Dilimizdəki «bel bağlamaq» ifadəsi də buradan gəlib» (Türk lehçələri və edebiyatı dergisi, 1998: 26). İslam dininin şiə təriqətilə bağlı yaranmış bel bağlamaq ifadəsi bədii ədəbiyyat nümunələrində də geniş yer almaqdadır.

S.Murtuzayev «bel bağlamaq» ifadəsindən bəhs edərkən yazır ki, bu ifadədə frazeoloji xüsusiyyət daha qabarıq olduğundan frazeoloji qovuşmalar tipinə daxil olur. Həm də «bel bağlamaq» ifadəsi, xalq danışığı frazeologiyasına yaxındır. «Bel bağlamaq» subyektin inamını bildirməklə yanaşı, həm də obyektin müəyyən asılılığına işarə edir (Məhərrəmov, 1976: 54). Həqiqətən, gətirdiyimiz nümunələrdə S.Murtuzayevin haqlı və düzgün müşahidələri bir daha təsdiq olunur. Topladığımız materiallar içərisində hər iki dildə ən çox müşahidə olunan «qan içmək, qan tökmək, qan eləmək, qan ağlamaq, qan uddurmaq; can vermək, canı çıxmaq, canı getmək, candan keçmək, can qurban; göz qoymaq, göz dikmək, göz yummaq, göz dəymək, gözdən düşmək, gözdən itmək, göz kəsdirmək» və s. kimi onlarla sinonim frazeoloji vahidlərə və variantlara rast gəlmək olur. Sadaladığımız frazeoloji vahidlərdən-idiomatik ifadələrdən bir nümunə verməklə fikrimizi yekunlaşdırırıq.

Nəticə. Bəhs etdiyimiz materiallardan görüldüyü kimi, frazeoloji vahidlərin - idiomatik ifadələr əsasən ədəbi-bədii dil nümunələrindən ibarətdir. Bunlar arasında kəskin bölgü aparmaq, ciddi sərhəd çəkmək qeyri-mümkündür və bizim də qeyd etdiyimiz bölgü şərti xarakterə malikdir. Rus dilçisi, frazeologiya sahəsində bir çox elmi məqalə və kitabların müəllifi A.İ.Molotkov haqlı olaraq qeyd edir ki, frazeologizmlər təbiətən danışığı dilinin məhsuludur. Onları üslubi cəhətdən neytral frazeologizmlər kimi qəbul etmək və ya başqa-başqa üslublarda işlənen frazeoloji vahidləri bir-birindən ayırmaq mümkün deyil (Бабкин, 2000: 223-224). S.Murtuzayev isə bu xüsusda yazır: «*Biz burada M.F.Axundovun ümumxalq dili frazeologiyasından üslubi istifadə məsələləri üzərində dayanacaq və komediyalardakı frazeoloji materialın üslubi təsnifatını verməyə çalışacağıq. Frazeoloji material, xalq danışığı frazeologiyası, ümumədəbi frazeologiya, ictimai-siyasi və inzibati təsərrüfat frazeologiyası və s. qruplara ayrılır. Əlbəttə, bu qruplar arasında qəti hüddud qoymaq mümkün deyildir; bir üslubi qrupdan olan frazeoloji vahid digər qrupa da daxil ola bilər, lakin məsələnin daha yaxşı işıqlandırılması üçün şərti də olsa belə bir bölgü verməyi lazım bildik*» (Məhərrəmov, 1976: 211-212). Bizim fikrimizcə, yalnız norma baxımından frazeoloji vahidləri bölmək olar. Başqa cür bu mümkün deyil. Frazeoloji vahidlər ədəbi dil normasına uyğundursa, ədəbi dil materialı, uyğun deyilsə, danışığı dili materialı sayılmalıdır. Sahələr üzrə bölgüyə gəlincə, bunların sayını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Azərbaycan və türk dillərində frazeoloji vahidlər çox zəngindir. Onlar tarix boyu formalaşmış, uzun əsrlərin süzgecindən keçərək təkmilləşmiş, rəngarəng üslubi imkanlara, daha çox frazeoloji milliliyə malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov, M. (1982). Niyə belə deyirik. Bakı.
2. Axundov, A. (1961). Feilin zamanları. Bakı.

3. Azərbaycan filologiyası məsələləri (1984). II buraxılış, Bakı.
4. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Oçerklər. (1970). Bakı.
5. Бабкин, А.М. (1970). Русская фразеология ее развитие и источники. Ленинград.
6. Баранов, А.Н., Юшманова, С.И. (2000). «Отрицание в идиомах: семантико-синтаксические ограничения». В журн. «Вопросы языкознания», № 1, Москва.
7. Bayramov, H.A. (1978). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı.
8. Будагов, Р.А. (1979). Введение в науку о языке. Москва.
9. Dəmirçizadə, Ə. (1979). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı.
10. Əfəndizadə, Ə., Əhmədov, Ə. (1997). Azərbaycan dili. V sinif üçün dərslik. Bakı.
11. Ибрагимова, И.И. (1993). Сравнительно-сопоставительное исследование соматических фразеологизмов. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Казань.
12. Qurbanov, A. (1967). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı.
13. Мамедова, К.А. Фразеологическая синонимия в современном Азербайджанском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1983, 23 с.
14. Məmmədov, M. (1985). Nəriman Nərimanovun publisist üslubu. Bakı.
15. Novruzov, R.; Əliyev, Q. (1998). Nitqin elmi üslubu. Bakı.
16. Məhərrəmov, R. (1976). Sabirin dili. Bakı.
17. Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi (1998). Say: 19, Haziran.

Аçar sözlər: Azərbaycan dili, türk dili, frazeoloji birləşmələr, sinonimlik, müqayisələr

Key words: Azerbaijani language, Turkish language, phraseological combinations, synonyms, comparisons

Ключевые слова: азербайджанский язык, турецкий язык, фразеологические сочетания, синонимы, сравнения.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SİNONİMLİYİ

Xülasə

Məqalədə türk və Azərbaycan dillərinə frazeoloji birləşmələrin sinonimliyindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, türk və Azərbaycan dillərində hər hansı anlayışın müxtəlif mənə incəliklərini, çalarlarını, ümumi və xüsusi cəhətlərini lüğət tərkibindəki vahidlərlə adlandırmaq üçün işlənən leksik ifadə vasitələrindən biri də sinonimlərdir. Lüğət tərkibinin zənginliyi təkcə sözlərin kəmiyyəti ilə deyil, həm də sözlərlə ifadə olunan mənə tutumunun sanbalı ilə də ölçülür.

Frazeologiyaya həsr olunmuş tədqiqatlarda sinonim və variant anlayışları müxtəlif şəkildə izah edilir. Tədqiqatların bir qisminə mənə yaxın olan, komponentləri arasında isə eyni sözlərə təsadüf edilməyən frazeoloji birləşmələri sinonim, komponentləri arasında leksik-qrammatik eyniyyəti olanları isə variant adlandırılır. Bəzi tədqiqatçılar isə komponentlər arasında leksik-qrammatik eyniyyəti olan frazeoloji birləşmələri isə sinonim adlandırılır, variant barədə isə ya bəhs etmirlər, ya da qrammatik eyniyyətli, mənə yaxın frazeoloji birləşmələri variant kimi nəzərə çarpdırmırlar. Ümumiyyətlə, frazeoloji tədqiqatlarda sinonim və variantlığın fərqləndirilməsi son dövrlərə təsadüf edir.

Azərbaycan və türk dillərində frazeoloji vahidlər çox zəngindir. Onlar tarix boyu formalaşmış, uzun əsrlərin süzgəcindən keçərək təkmilləşmiş, rəngarəng üslubi imkanlara, daha çox frazeoloji milliliyə malikdir.

SYNONYMY OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN TURKISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

The article deals with the synonymy of phraseological combinations in Turkish and Azerbaijani languages. It is noted that synonyms are one of the lexical means used in Turkish and Azerbaijani languages to name different subtleties, shades, general and special features of any concept with the units of the dictionary. The richness of the vocabulary is measured not only by the quantity of words, but also by the weight of the meaning expressed in words.

In research on phraseology, the concepts of synonyms and variants are explained in different ways. In some studies, phraseological combinations that have similar meanings but do not have the same words among their components are called synonyms, and those that have lexical and grammatical similarities between their components are called variants. Some researchers call phraseological combinations that have lexical and grammatical similarity between components synonymous, but either do not talk about the variant, or do not consider grammatically identical, meaningful phraseological combinations as variants. In general, the distinction between synonyms and variants in phraseological research is recent.

Phraseological combinations in Azerbaijani and Turkish languages are very rich. They have been formed throughout history, improved through the filter of many centuries, have colorful stylistic possibilities, and more phraseological nationality.

СИНОНИМИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ В ТУРЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В статье рассматриваются синонимы фразеологических сочетаний в турецком и азербайджанском языках. Отмечается, что синонимы являются одним из лексических средств, используемых в турецком и азербайджанском языках для обозначения различных тонкостей, оттенков, общих и особых признаков какого-либо понятия с помощью словарных единиц. Богатство словарного запаса измеряется не только количеством слов, но и весом смысла, выраженного в словах.

В исследованиях по фразеологии понятия синонимов и вариантов объясняются по-разному. В некоторых исследованиях фразеологические сочетания, имеющие сходные значения, но не имеющие в составе своих компонентов одних и тех же слов, называются синонимами, а имеющие лексическое и грамматическое сходство между своими компонентами - вариантами. Некоторые исследователи называют фразеологические сочетания,

имеющие лексическое и грамматическое сходство между компонентами, синонимичными, но либо не говорят о варианте, либо не рассматривают в качестве вариантов грамматически тождественные, значимые фразеологические сочетания. В целом разграничение синонимов и вариантов во фразеологических исследованиях появилось недавно.

Фразеологические сочетания в азербайджанском и турецком языках очень богаты. Они формировались на протяжении всей истории, совершенствовались сквозь фильтр многих веков, имеют колоритные стилистические возможности и большую фразеологическую народность.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev